

Şî‘î İsnâ‘aşeriyye Kaynaklarında Buhârî’ye ve *el-Câmi‘u’s- sahîh*’ine Yönelik Tenkitler

Kevser KESKİN

“The Criticism about al-
Buhkhârî and his al-Câmi‘ al-
Sahîh in the Twelve Shî‘a
İmâmiyya Literature”

Abstract: In the Islamic world, there have been two main basic sectarian sects from past to present: Ahl as-Sunnah and Shî‘a. What carried the differences between two sects of which the reasons of disputes stayed in the history is the works of the scholars and the paradigms that they built for centuries. The Shî‘ite ulama (scholar) who criticized Sunnî thought in almost every area of Islamic sciences, also made some criticisms in the field of hadîth. Criticism of Buhkhârî also holds a considerable amount in this literature. As far as we can detect from the sources that we can reach, it is possible to collect criticisms directed to *al-Câmi‘ al-Sahîh* three groups. The first is the general critique of Buhkhârî’s (d. 256/870), which is, in fact, relevant to all Sunnî hadîth literature. Secondly, technical criticism of the science of hadîth. The third is the criticism of the content of some of the hadîths that Buhkhârî took in his book. Although it is not possible to mention all these narrations in this article, it is possible to mention some of the narrations in which the criticisms show intensity. Briefly, this study aims to draw a portrait of the criticisms of Buhkhârî in the literature of Twelver (Twelve Shî‘a İmâmiyya) and his work named *al-Câmi‘ al-Sahîh* and to make a general evaluation of each criticism.

Citation: Kevser KESKİN, “Şî‘î İsnâ‘aşeriyye Kaynaklarında Buhârî’ye ve *el-Câmi‘u’s-sahîh*’ine Yönelik Tenkitler” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVIII/2, 2020, pp. 7-26.

Keywords: Hadîth, Buhkhârî, *al-Câmi‘ al-Sahîh*, Twelve Shî‘a İmâmiyya, criticism.

I. Giriş

Şî‘î İsnâ‘aşeriyye kaynaklarında Ehl-i sünnet’e yönelik genel nitelikli tenkidlerin Muhammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’i üzerinden gerçekleştirilmesi, onun Sünnî ulemâ nezdinde Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir kaynak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yöneltilen bu tenkitler zımnında “en sahîhinde bile bu kusurların bulunduğu Sünnî hadis edebiyâtının geri kalanının hiç güvenilir olmayacağı” iddiasını barındırmaktadır.

A. Dönemin Halifesine Yakın Olmak

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) irthalinin ardından Müslümanların dinî ve dünyevî emirinin Hz. Ali (v. 40/661) ve evladı olduğu düşüncesi, Şî'a'nın temel iddialarından biridir. Bu iddia zamanla bir inanç esasına dönüşmüş hilâfeti hak sahiplerine vermeyen, hilâfet makamını gasp edenlere destek veren veya onlara karşı ses çıkarmayan herkes en hafif ifadesiyle 'zâlim' olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla Şî'î olmayan Müslümanlar kendi zamanlarındaki mevcut halîfenin yandaşı konumundadır. Zâlim halîfeler döneminde yaşayan ulemânın eserlerinde objektif davranmayıp eserlerini halîfenin çıkarlarına uygun bir şekilde yazdıkları gibi, Buhârî'nin de dönemin halîfesi ve devletle olan ilişkisi sebebiyle *el-Câmi'u's-sahîh*'ini benzer kaygılarla telif ettiği iddia edilmiştir.¹

Sosyal bilimlerin doğası gereği pozitif bilimlere gibi değildir. Pozitif bilimlerde ulaşılan verinin deneyle sağlanması yapılabilirken sosyal bilimlerde özellikle tarihi malumatta bu mümkün değildir. Yani tarihî olayların tam manasıyla objektif bir şekilde nakledildiği iddia edilemez. Tarih ilminin gelişim sürecine baktığımızda, bir zaman sonra din âlimlerinin tarih yazıcılığı ile ilgilenmedikleri, hatta İslâm tarihi yazıcılığının saray tarihçileri tarafından icra edildiği görülmektedir.² Bu sebeple söz konusu objektivite problemi kendini fazlasıyla gösterecektir. Aynı durumun sosyal bilimlerin hemen her sahası için geçerli olduğu gibi hadis ilmi için de mevzu bahis olması mümkündür. Bu durumda bir dönemde yaşayan âlimlerin içinde buldukları siyasî ortamdan dolayı otosansür uyguladıklarını iddia etmek imkân dâhilindedir.

Ne var ki, Buhârî'nin hayatına genel hatlarıyla bakıldığında bile bu iddiaya dayanak teşkil edecek bir durum olmadığı görülecektir. Aksine Buhârî'nin yöneticilere karşı hiç müsamahakâr olmadığını söylemek mümkündür. Sözgelimi Horasan vâlisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî, kendisinden *el-Câmi'u's-sahîh*'i ve diğer eserlerini dinlemeyi arzu ettiğini bildirince, Buhârî, talep eden kişilerden ilmi gizlemeyeceğini, ne var ki, onun ayağına gitmeyeceğini, arzu ederse umuma açık hadis derslerine katılabileceğini söylemiştir. Başka bir örnekte de; Buhârâ vâlisi Buhârî'den sadece kendi çocuklarına eğitim vermesini isteyince, ilmi mesâisini belli insanlara tahsis edemeyeceği gerekçesiyle onun bu arzusunun reddetmiştir. Yine alacaklı olduğu bir adamı yöneticilere şikâyet etmesi tavsiye edilince, "onlardan yardım istersem onlar da benden işlerine geldiği gibi fetvâ vermemi isterler, oysa ben dünya için dinimi satamam" demiştir.³

¹ Abdülhüseyn Abdülhâdî el-Ubeydî, *Cevle fî Sahîhi'l-Buhârî –hıvar beyne'l-'akl ve'n-nakl-* (Kum: Mektebetü'l-Fedek, 1430/2009), s. 81.

² Sabri İlizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), s. 66-67.

³ Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 369-370.

Hâl böyleyken Buhârî'nin hükümdarların menfaati için otosansür uyguladığını iddia etmek, müşahhas ve ikna edici bir delil olmadıkça kuru bir iddiadan ibarettir.⁴

B. Sahâbeden Hadis Rivâyet Etmek

Ehl-i sünnet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) davranışlarına bizzat şahit olan, onun terbiyesinden ve eğitiminden geçen sahâbenin görüş ve fetvalarına önem vermiştir. "Kim bilerek bana yalan isnadında bulunursa cehennemdeki yerine hazırlansın"⁵ şeklindeki hadisin de etkisiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarının din olduğu bilincindeki ashâb-ı kirâm, hadis rivâyetinde her zaman ihtiyatlı ve dikkatli davranmıştır. Hadislerin doğru nakledilmesi için sahâbe döneminde alınan tedbir faaliyetlerini, ashâbın birbirlerini tenkitlerini ve yaptıkları hadis müzakerelerini dikkate alan Sünnî ulemânın büyük bir kısmı, sahâbenin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kasten yalan isnat etmeyeceği kanaatine varmış ve bunu "الصحابه كلمه عدول/Sahâbenin tamamı âdildir" ifadesiyle prensip haline getirmiştir.⁶

Şî'a ise, Hz. Ali'ye hilâfet makâmını teslim etmeyen, edilmesi için yardım etmeyen ve başka halîfelere bi'at eden tüm sahâbileri mürted kabul etmiş ve rivâyetlerine güvenilmeyeceğini iddia etmiştir.⁷ Buhârî, özellikle muksirun sahâbî râvîlere dair menfî rivâyetler dile getirilerek sahâbeden hadis rivâyet etmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Meselâ; Sünnî muhaddislerin kendisinden nakilde buldukları Abdullâh b. Ömer (v. 73/692), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v. 42/662-663), Abdullâh b. Zübeyr (v. 73/692) gibi sahâbenin ileri gelenleri hakkında da bazı eleştiriler yöneltilmiştir.⁸ Üstelik iddiaya göre, sahâbeden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerini çarpıtanlar, sözlerine ekleme yapıp hazifte bulunanlar olduğuna dair rivâyetler, bizzat Buhârî tarafından nakledilmiştir. Hz. Âişe'nin (v. 58/678), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konuşmasını tavsif amacıyla söylediği, "O öyle bir konuşurdu ki, biri kelimelerini saymak istese sayabilirdi" sözü, bu bağlamda zikredilen on kusur rivâyetten birisidir.⁹

⁴ Ayrıca bk. İsmail Lütfi Çakan, "İmâm Buhârî'nin Buhârâ Emiri ile Münasebetleri", *Uluslararası Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Sempozyumu Tebliğleri* (Kayseri, 18-20 Haziran 1987), ed. Ahmet Hulûsi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996), s. 39-45.

⁵ Buhârî, "İlim", 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 451.

⁶ Konuyla ilgili bk. Hârun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şî'a'da Sahâbe'nin Adâleti Me-selesi" *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, II/3, 2015, s. 41-76.

⁷ Şî'a'nın sahâbe anlayışı hakkında iyi bir özet bilgi için bk. Cemal Sofuoğlu, "Şî'a'nın Sahibi-ler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), 533-538.

⁸ Fethullâh b. Muhammed Cevâd, "Şeyhu's-şerî'a el-İsbehânî", *el-Kavlu's-sarâh fi'l-Buhârî ve Sahîhihi'l-câmi'* (Kum: Müessesetü imâm Sâdık, 1422/2001), s.165-240.

⁹ Ubeydî, *Cevle*, s. 87.

Sahâbe hakkında Şî'a tarafından dile getirilen bu tür tenkitler temelde paradigma farklılığından kaynaklanır. Bu yüzden söz konusu meselede muhâtabı ikna etme çabası beyhüdedir. Şî'a'nın sahâbe tanımıyla Ehl-i Sünnet'in sahâbe tanımı birbirine benzemektedir. Fakat Şî'a Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra ashâbın büyük bir kısmının irtidat ettiğini ileri sürmektedir.¹⁰ Bu durumda, 'sahâbenin adeleti' ile kast edilenin 'onların hata yapmamaları' değil, 'Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kasten yalan isnat etmemeleri' olduğunu söylemek bir fayda sağlamayacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, sahâbenin Müslüman olduğunu bile kabul etmeyen muhataba onların adil olduğunu anlatmaya çalışmak boşuna gayret olacaktır.

C. Ricâl İlminin Tutarsızlığı

Şî'i ulemâdan Abdülhâdi el-Ubeydî'ye göre Sünnî ricâl âlimlerinin hadis râvileri hakkındaki hükümleri taban tabana zıt bir mahiyet arz etmektedir.¹¹ Örnek olarak 'İkrime'nin¹² zikredildiği bu meselede, kimi âlimlerin 'İkrime'yi son derece güvenilir addederken, kimilerinin onu yalancı olarak tavsif ettiği ifade edilmiştir. Bu sebeple *el-Câmi'ü's-sahîh*'deki hadislerle güvenilmesinin mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır.¹³

Bir sahanın önemli âlimlerinin ihtilaf etmesi ve birbirlerine zıt hükümler vermesi sadece cerh ve ta'dil alanında görülen bir durum değildir. Hemen her sahada âlimlerin birbirine zıt hükümler vermesi mümkündür. Her disiplin bu tür çelişkileri te'lif edecek esaslar geliştirmiştir. Meselâ bir râvi hakkında hem cerh, hem ta'dil varid olduğu durumlarda cerh mukaddemdir. Çünkü cerh edenin ta'dil edene göre fazla bir bilgisi olduğu kabul edilir. Fakat cerhin de müfesser olması gerekir. Cerhin gerekçesine göre cerhte müteşeddid davranılıp davranılmadığı, cerhin bir husumetten kaynaklanıp kaynaklanmadığı anlaşılabilir. Râvi hakkında buna göre hüküm verilmektedir.¹⁴ Öte taraftan 'İkrime'nin Mâlik b. Enes (v. 179/795) haricindeki hadis müellifleri tarafından güvenilir kabul edildiği tespit edilmiştir.¹⁵

¹⁰ Abdullâh el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl* (Necef: Müessesetü âli beytühayil-türâs, 1349), I, 214-216.

¹¹ Ubeydî, *Cevle*, s. 77.

¹² Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî (v. 105/723), Abdullâh b. Abbâs'ın mevlâsı olup müfessir tâbiüdür. İkrime'nin güvenilir olmadığına dair iddiaların, oryantalistler tarafından da dile getiriliyor olması sadece bir tesadüf olmasa gerekir (bk. G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition*, (Amerika: Cambridge Studies in Islamic Civilization, 1983, s. 55-57).

¹³ Ubeydî, *Cevle*, s. 77.

¹⁴ Abdulhayy el-Leknevi, *er-Raf' ve't-tekmîlfi'l-cerh ve't-ta'dil* (Kahire: Daru's-selâm, 2009), s. 97-105.

¹⁵ Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 42.

Bu açıklamalar bir tarafa, benzer çelişkiler Şî'a'nın ricâl ilmi için de geçerlidir. Meselâ Şî'î hadis ricâlinden Yûnus b. Abdîrrahmân hakkındaki hükümler neredeyse uzlaştırılması imkânsız bir mahiyettedir. Bir rivâyete göre, İmâm Rızâ ilim ve fetva hususunda insanları Yûnus b. Abdîrrahmân'a yönlendirmiş¹⁶hatta bu râvînin cennete gideceğini garanti etmiştir.¹⁷ Bir başka rivâyette ise, aynı İmâm Rızâ'nın Yûnus'un kitaplarından biri için "bir veled-i zinanın kitabı" diyerek onu yere attığı nakledilmiştir.¹⁸ Görüldüğü üzere, bu kişi hakkında gelen rivâyetlerde çelişkili ifadeler yer almaktadır. Şî'a'nın erken dönem ricâl kaynakları bu râvî hakkında ihtilaf ederken, geç dönem Şî'î ricâl âlimlerinden Hûî (v. 1411/1990), râvî hakkındaki menfi görüşlerin zayıf olduğunu iddia etmiş ve râvînin muteber olduğunu savunmuştur.¹⁹

Şî'a'nın ricâl kaynaklarında bu tür râvîler sadece Yûnus b. Abdîrrahmân ile sınırlı değildir. Bilakis pek çok hadis, fıkıh ve kelâm âlimi, haklarında ağır ve sabit cerh ifadeleri bulunmasına rağmen, 'ashâb-ı icmâdan²⁰ olmak veya ashâb-ı icmâdan sayılan birinden çokça rivâyette bulunmak, 'meşâyihu'l-icâze'den²¹ olmak gibi gerekçelerle tevsik edilmişlerdir.²² Şî'a'nın kendisi için de geçerli olan bir durumu eleştiri konusu yapması en basit ifadeyle kendi dinamikleriyle çelişmektedir.

II. Teknik Tenkitler

A. Bab Başlıklarıyla Rivâyetlerin Alâkasız Olması

Şî'î müellif Abdussamed Şâkir, kendi ifadesiyle, yaptığı derin araştırmalar neticesinde Buhârî'nin *Sahîh*'inde bazı rivâyetlerin buldukları bab başlığıyla bir alâkasının bulunmadığını ifade etmiş ve *el-Câmi' u's-sahîh*'de yer alan

¹⁶ Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali en-Necâşî el-Esedî, *Fihristu esmâi Mûsânnifi'ş-Şî'a* (Beirut: Şeriketü'l-a'lemîlî'l-matbû'ât, ts.), s. 427.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî, *İhtiyârü Ma'rifeti'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1427/2006), s. 404.

¹⁸ Tûsî, *İhtiyâr*, s. 411-413.

¹⁹ Ebu'l-Kasım b. Ali Ekber el-Müsevî el-İlûî, *Mu'cemuricâlî'l-hadis ve tafsilîliabakati'r-ruvât* (y.y.: Müessesetü'l-İmâm el-Hûî el-İslâmiyye, ts.), s. 209-229.

²⁰ Altışar kişiden oluşan üç grupta bulunan toplam on sekiz kişinin teşkil ettiği gruba verilen addır. Bunların en önemli özelliği buldukları isnadın hangi durumda olursa olsun Sahîh sayılmasıdır. Bk. Ca'fer es-Sübhânî, *Külliyât fî 'ilmi'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1425/2004) s. 176-178.

²¹ Esasen bunun birinin sika sayılması için yeterli olup olmadığı hususunda İmâmî âlimler ihtilaf etmiştir. Medh sayanların yanında, tevsik içindir diyenler de vardır. (Konu hakkındaki görüşlerin iyi bir özeti için bk. İbrahim Kutluay, *İmâmîyye Şî'ası'na Göre Cerh ve Ta'dil* (İstanbul: Rağbet Yay., 2012), s. 264-266.

²² Bu konuda bazı örnekler için bk. Kemalettin Özdemir, "Senet ve Ana Kaynakları Açısından Şî'î-İmâmîyye'de Hadis (*el-Kafi* Örneği)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 27 (2005-2006), s. 136-138.

“Kitâbu'l-‘ilm”, “Kitâbu mevâkîti's-salât” gibi bölümleri buna örnek göstermiştir.²³ Muhammed Hasen Zemânî ise, *el-Câmi'u's-sahîh*'de neredeyse hiçbir tertip ve düzen olmadığını söylemiştir.²⁴

Nevevî (v. 676/1277) Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'deki hadisleri sadece hadis toplamak gayesiyle değil aynı zamanda hüküm çıkarmak ve istidlâl için de yazdığını ifade etmiştir.²⁵ Bunun bir neticesi olarak Buhârî, daha sonra konuyla ilgili şartlarına uygun hadisleri yazmak üzere önce bab başlıklarını belirlemiştir. Ardından ömrü vefa etmemiş ve bu boşlukları dolduramamıştır. Firebrî (v. 320/932) nüshasını istinsah edenler bu boşlukları kaldırıp hadisleri birleştiren bir sonraki babın hadisleri bir öncekine yazılmış, böylece bazı hadislerin buldukları babla alakasının olmaması problemi ortaya çıkmıştır.²⁶

Şî'î ulemânın yönelttiği bu tenkit her ne kadar kitabın tertibi açısından eleştirilecek bir durumsa da, hadislerin sıhhatine tealluk eden bir husus değildir. Kaldı ki, *el-Câmi'u's-sahîh*'de bu nevi durumların çok olmadığı da açıktır.²⁷

B. Mükerrer Hadisler

Şî'î ulemâya göre, Buhârî bazı hadisleri ilgili veya ilgisiz yerlerde okuyucunun sıkılacağı kadar çok tekrar etmektedir. Bu bıktırıcı seviyede tekrarın sebeplerinden birisi de, kitabı müsvedde haldeyken Buhârî'nin onu temize çekip düzenleyemeden vefat etmesidir. Abdussamed Şâkir'in iddiasına göre, Buhârî kitabını bu şekilde bırakınca bazı kimseler onun üzerinde rivâyet yetkisi olmadan tasarrufta bulunmuştur.²⁸ Şî'î ulemâ bu konuda Sünnî kaynaklardan bolca alıntı yapmış ve bu durumun *el-Câmi'u's-sahîh*'e güveni azalttığını vurgulamıştır.²⁹ Yine *el-Câmi'u's-sahîh*'deki bazı bablarda hiç rivâyet bulunmaması, Buhârî'nin kitabını müsvedde halde iken vefat ettiğine delil gösterilmiştir.³⁰

Sünnî kaynaklarında da *el-Câmi'u's-sahîh*'in tasnif biçimi ile ilgili birtakım tenkitler dile getirilmiş, hatta bazı âlimler tertip hususunda Müslim'in *Sahîh*'ini daha üstün görmüştür.³¹ Bu yaklaşımın yanı sıra, Buhârî'nin tekrarlarının bir telif tarzı meselesi olduğu ve onun mutlaka bir amaca matuf tekrar

²³ Abdussamed Şâkir, *Nazra 'âbire ilâ Sihâhi's-sitte*, (y.y.,ts.) s. 58.

²⁴ Muhammed Hasen Zemânî, “Nigâhî be *Sahîh-i Buhârî*”, *Ulumu'l-Kur'an ve hadîs*, 24 (1381), s. 94.

²⁵ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kâri li Sahîhi'l-İmâm Buhârî* (Amman: Dâru'l-fikr, 1405), s. 45.

²⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî*, thk. Abdülkâdir Şeybetü'l-Hamd, (Riyad, 1421/2001), s. 6.

²⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 11-12.

²⁸ Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 58.

²⁹ Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 54-55; Zemânî, “Nigâhî”, s. 88.

³⁰ Hâşim Ma'rûf el-Hüseynî, *Dirâsât fi'l-hadis ve'l-muhaddisin* (Beirut: Dâru't-ta'âruf, ts.), s. 120.

³¹ Celâluddin es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004),

yaptığı da ifade edilmiştir.³²

Ehlince malum olduğu üzere, yaklaşık 7275 hadisten tekrarlar çıkarıldığına el-Câmi'u's-sahîh'de 4000 civarında hadis kalmaktadır. Bu da Buhârî'nin kitabında hadisleri çok tekrar ettiğini açıkça gösterir. Ancak Buhârî bu tekrarları yaparken bazı faydaları gözetmektedir. Zira o, bir muhaddis olmasının yanında iyi de bir fakihdir. Kitabına aldığı hadislerden çıkarılacak bazı hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler için bab başlığı koyan Buhârî, yeri geldikçe hadisi tekrar etmek durumunda kalmıştır. Kaldı ki, bu tekrarlar çoğunlukla o hadisin farklı bir tariki iledir. Bu da ilgili hadisleri güçlendiren bir durumdur. Ayrıca, sahâbî râvîsinin farklı olması durumunda iki hadis aynı sayılmamaktadır. Yine de Buhârî'nin hem metin, hem de sened bakımından aynı olan hadisleri nadiren tekrar ettiği olmaktadır. O bunu iki bab arasında uzun bir ara olduğu durumlarda yapmaktadır. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, iki ayrı hüküm için delil teşkil eden bir hadis, şayet başka bir tarikten gelmemişse onun aynen tekrarı kaçınılmaz olmaktadır.³³

Buhârî'nin bu yöntemine herhangi bir açıklama getirilemese bile, netice itibariyle bu bir telif tarzı meselesidir ve eleştirilmesi mümkündür. Fakat rivâyetlerin tekrarı, kitabın sıhhatini etkileyen bir husus değildir. Şî'i ulemâ bu konudaki tenkitlerinde insaf sınırını aşmış gözükmektedir.

C. Hazf, Tağyîr ve Taktî'

Şî'i ulemâ, Buhârî'nin hadislerin kendisine göre uygun olan yerlerinde hazf ve tağyîrde bulunmayı caiz gördüğünü ileri sürmüştür. Bu iddiaya dayanarak bütün şöhreti ve itibarına rağmen kitaba güvenilemeyeceği sonucuna varmışlardır.³⁴

Bu husus, Buhârî'nin fakihliği ile ilgili bir durumdur ve daha çok kendini hazf değil taktî' şeklinde gösterir. Taktî', "birkaç konu ihtiva eden bir hadis metnini, konularına göre parçalara ayırıp her birini kitabın ilgili yerine koyma ve ilgili yerde kullanma"³⁵ şeklinde tanımlanabilir. Yani bu uygulama, birden fazla konuya delil teşkil eden bir rivâyetin meseleyle ilgili bir bölümünü nakletmekten ibarettir ki, Buhârî'nin bu tür hadislerin tam metnini kitabının başka yerlerinde naklettiği tespit edilmiştir.³⁶ Dolayısıyla hazf ile rivâyetin bir kısmını nakledip metni o kadarmış gibi göstermek kastediliyorsa bu iddianın

s. 69-71.

³² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 16.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17; Mehmet Bilen, "Sahîh-i Buhârî'de Tekrar Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1 (2006), s.149-161.

³⁴ Ubeydî, *Cevle*, s. 79; Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 59.

³⁵ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2012), s. 304. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 17-18; Talât Koçyiğit, *Hadis İstilahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), s. 420-421.

³⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 17.

dillendirilmesi gerekmektedir. Tağyîr iddiası da keza temellendirilmeye muhtaçtır.

Şî'î ulemâya göre, Buhârî'nin taktî yöntemi kullanması tamamen siyâsî maksatlı olup rivâyetlerin Hz. Ali'nin fazîletine dair kısımlarının zikredilmesine hizmet etmektedir.³⁷ Diğer muteber Ehl-i sünnet hadis kitaplarında eksiksiz bir şekilde yer alan bazı hadislerin *el-Câmi'u's-sahîh*'de tam olarak yer almaması idarenin hoşuna gitmeyecek yerleri kesmesine yorulmuştur.³⁸

Buhârî'nin taktî yöntemi özellikle Hz. Ali'nin velâyetine dair hadislerde yaptığı dile getirilmiştir. Meselâ Şî'î ulemânın sıkça kullandığı “علي مني وأنا من علي وهو وليكم من بعدي” hadisini, aralarında Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (v. 204/819), İbn Ebi Şeybe (v. 235/849), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Tirmizî (v. 279/892), Nesâî (v. 303/915) gibi âlimlerin de bulunduğu 65 müellifin rivâyet ettiği tespit/iddia edilmiştir.³⁹ Bu veriden hareketle, Buhârî'nin hadisi zikretmekle birlikte taktî yaparak tabiri caizse rivâyetin can alıcı noktası olan “وهو وليكم من بعدي” ifadesini hazfettiği iddia edilmiştir.⁴⁰ *el-Câmi'u's-sahîh*'de Hz. Ali'nin menâkıbı babına bakıldığında yer verilen ilk hadisin, “sen bendensin ben de sendenim” hadisi olduğu görülecektir.⁴¹ Fakat iddiada da yer aldığı üzere hadisin ikinci kısmı olan “O, benden sonra sizin velinizdir” ifadesi yer almamaktadır. Ne var ki, bu durumun sırf Hz. Ali'nin fazîletlerine dair hadisleri zikretmemek için olduğunu ileri sürmek için ek bir bilgi veya delile ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bu iddianın tam tersine örnekler bulmak mümkündür. Meselâ *el-Câmi'u's-sahîh*'in “Megâzi bölümünde yer verilen bir rivâyete göre, Tebük Seferi'ne çıkan Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali'yi Medine'de yerine vekil bırakmıştır. Hz. Ali: “Beni kadınlar ve çocukların arasında mı bırakıyorsun?” deyince, “Ey Ali, Mûsâ'nın yanında Hârun nasıl idiyse, sen de benim yanımda öyle olmaya razı olmaz mısın? Şu farkla ki, benden sonra nebî gelmeyecek”⁴² demiştir. Yine “Fezâilü ashâbi'n-nebî” bölümünde aynı hadise başka bir târîkle sadece “Nebî (s.a.v.) Ali'ye şöyle dedi: Mûsâ'ya nispetle Hârun nasıl idiyse, sen de bana nispetle öyle olmaya razı olmaz mısın”⁴³ şeklinde yer verilmiştir. Burada da taktî yöntemi uygulanmış, fakat iddia edildiğinin aksine Şî'îlerin Hz. Ali'nin velâyetine delil kabul edebilecekleri bir rivâyet hazfedilmemiş, bilakis tekrar edilmiştir.

Ayrıca, zikretmek gerekir ki, daha önce bahsedildiği üzere Buhârî kitabını

³⁷ M. Yaşar Kandemir, “Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri”, *Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010) s. 356 (Muhammed Sâdık Necmî'nin *Teemülâtü fî's-Sahîhayn* kitabından naklen).

³⁸ Zemânî, “Nigâhî”, s. 94.

³⁹ Ali Hüseyin el-Meylânî, *Nefehâtü'l-ezhâr fî hulâsati akabâti'l-envâr* (y.y, ts.), XV, 51-54.

⁴⁰ İsbahânî, *el-Kavlü's-sarâh*, Ca'fer es-Sübhânî'nin takdim yazısı.

⁴¹ Buhârî, “Fezâilü ashâbi'n-nebî”, 9.

⁴² Buhârî, “Megâzi”, 79.

⁴³ Buhârî, “Fezâilü ashâbi'n-nebî”, 9.

sadece bir hadis kitabı olarak tasnif etmemiştir. Buhârî'nin bazı hadisleri tekrar etmesinin, ihtisar ve taktîk uygulamasının, bu eseri fikhî hüküm istinbatı için tasnif ettiğini gösterdiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra dönemin ilmî ve fikrî hareketlerinden hem etkilenmiş hem de bu hareketleri etkilemiştir.⁴⁴

D. Mevkûf ve Maktûf Haberlere Yer Vermesi

Şî'î müellif Muhammed Hasen Zemânî, *el-Câmi'ü's-sahîh*'deki rivâyetlerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözü olmayıp sahâbe ve tâbiîn sözleri olduğu iddiasını ileri sürmek suretiyle Buhârî'yi eleştirmiştir. Bilindiği üzere Ehl-i sünnet nezdinde sahâbenin dinde oldukça önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarına şâhid olan, onun terbiyesinden geçmiş olan bu neslin söz, fiil ve uygulamaları ikincil delil teşkil etmektedir ve bazen hükmen merfu olabilmektedir. Bu sebeple mutlaka değerlendirilmesi gerekmektedir. *el-Câmi'ü's-sahîh*'deki mevkûf ve maktûf haberlerin de bu anlayışın bir yansıması olduğu söylenebilir.

Öte yandan, Zemânî bu eleştiriye dile getirirken Meselâ Şî'î rivâyet kültüründeki en muteber kitaplardan biri olan *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* adlı kitapta hadislerin sadece çok az bir kısmının Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olduğunu⁴⁵ unutmuş gibidir. Elbette Şî'î inanca göre İmâmın sözünün, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözü kabul edilmesinin de bunda etkisi vardır.⁴⁶ Yani İmâmların sözleri de merfu hadis hükmündedir. Ne var ki, bu durum Şî'î hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.), hatta Hz. Ali'nin sözlerinin⁴⁷ bile garipsenecek derecede az olduğu kitaplar bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

E. Rivâyette Bulunduğu Râvîlerin Durumu

Buhârî'nin *Sahîh*'inde kendisinden nakilde bulunduğu râvîler hususunda Şî'a'nın en çok üzerinde durduğu husulardan biri, Ehl-i beyt İmâmlarından gelen rivâyetleri nakletmemesi, hatta rihle yaptığı şehirlerde İmâm el-Cevâd (v. 220/835), İmâm el-Hâdî (v. 254/868) ve İmâm el-Askerî (v. 260/874) bulunmasına rağmen bu İmâmlardan nakilde bulunmamasıdır. Özellikle Ca'fer

⁴⁴ Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013) s. 319-469.

⁴⁵ Meselâ Şî'a'nın dört temel hadis kitabından biri olan *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* özelinde yapılan bir çalışmada rivâyetlerin sadece yüzde %7'sinin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edildiği tespit edilmiştir (R. P. Buckley, "Ja'far al-Sâdiq as a Source of Shi'i Traditions", *The Islamic Quartely*, 43/1, (1999), s. 38).

⁴⁶ Cafer es-Sadık'ın şöyle dediği rivâyet edilir: "Benim sözüm babamın, babamın sözü dedemin, dedemin sözü Hz. Hüsey'nin, Hz. Hüsey'nin sözü Hz. Hasen'in, Hz. Hasen'in söze Hz. Ali'nin, Hz. Ali'nin sözü Rasulullah'ın (s.a.v.) sözüdür. Rasulullah'ın (s.a.v.) sözü de Allah'ın sözüdür" [Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *el-Kâfi* (Tahran: Dâru'l-kütübü'l-İslâmiyye, 1388/1968), I, 53].

⁴⁷ Yine Buckley tarafından yapılan çalışmada söz konusu kitapta Hz. Ali'ye nispet edilen rivâyetlerin %5 oranında olduğu tespit edilmiştir (Buckley, "Ja'far al-Sâdiq", s. 38).

es-Sâdık'tan nakledilen rivâyetleri kitabına almaması sıkça eleştiri konusu yapılmıştır.⁴⁸ Ayrıca diğer Ehl-i sünnet ulemâsının nâsibilerden⁴⁹ rivâyette bulunmama dikkat etmesine rağmen Buhârî bundan kaçınmadığı iddiasıyla tenkit edilmiştir.⁵⁰

Ca'fer es-Sâdık, Sünnî hadis âlimlerine göre de sika kabul edilir. *et-Târîhu'l-kebir*'de Ca'fer es-Sâdık hakkında menfî bir ifade kullanmayan Buhârî'nin onun hoca ve talebelerini zikredip doğum yeri ve zamanı hakkındaki bilgilere yer verdiğini görürüz.⁵¹ Onun "çoğu zaman metrûk-zayıf râvîlerin hoca ve talebelerini zikretmediği gibi, onların memleketlerini ve vefat tarihlerini de belirtmediği"⁵² bilgisi göz önüne alındığında, Ca'fer es-Sâdık'ın Buhârî nezdinde muteber râvîlerden biri olduğu neticesine varmak mümkündür. Sünnî hadis ulemâsı Ca'fer es-Sâdık'tan rivâyette bulunma hususunda ikiye ayrılmış gözükmektedir. Bir kısmı Ca'fer es-Sâdık'tan rivâyette bulunan râvînin sika olması şartıyla ondan nakledilen rivâyetleri kitaplarına alırken, Buhârî'nin de içinde bulunduğu diğer bir kısım ondan rivâyette bulunan doğru ve yalancılardan rivâyetlerini ayırmannın zor olacağı düşüncesiyle Ca'fer es-Sâdık'tan rivâyette bulunmamayı tercih etmiştir.⁵³

Aslında ehl-i beyt öteden beri hem Sünnî, hem de Şî'î Müslümanlar nezdinde önemli bir yere sahiptir. Ama zamanla Ali evlâdı çevresinde toplanan gruplar bazı düşünce ve tutumlarda ileri gitmiş, hatta ehl-i beyt İmâmlarının söylemediklerini 'söyledi', yapmadıklarını 'yaptı' şeklinde nakletmişlerdir. Bazen İmâmın tasarrufları takkiye amacıyla mı yoksa kasten mi yaptığı hakkındaki yorumlar içinden çıkılmaz bir hal almıştır.⁵⁴ İşte böyle bir ortamda İmâmlardan nakilde bulunmak çok sağlıklı bir durum değildir.

Ayrıca bid'ati için dâî olmadığı ve rivâyeti bid'atini destekleyecek bir içeriğe

⁴⁸ İsbahânî, *el-Kavlû's-sarah*, s. 39-45; Cemal Sofuoğlu, "Muhammed Sâdık Necmî'nin Buhârî'ye Yöneltiği Bazı Tenkidler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s. 89-94.

⁴⁹ Şî'a'nın Ali taraftarlarına muhalif ve düşmanlık besleyenler için kullandığı Nâsibe fırkası hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), s. 410-412.

⁵⁰ Zemânî, "Niğâhî", s. 3

⁵¹ Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifil-'Usmâniyye, ts.), II, 198-199.

⁵² Mehmet Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM yayınları, 2012), s. 540.

⁵³ Mehmet Eren, "Muhammed Ebû Zehre'nin Külcynî'ye Yönelik Eleştirileri", *Marife*, 3 (2008), s. 371. Konuyla ilgili müstakil bir makale için bk. Ahmad Snobar, "İsbâbu 'Udîli'l-İmâm el-Buhârî 'ani't-Tahrîcli'l-İmâm Ca'fer es-Sâdık fi Sahîhih", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, X/2, (2012), s. 41-60.

⁵⁴ Konuyla ilgili olarak bk. Serdar Demirel, *Şî'a Rivâyet Kültüründe Derin Paradoks Takiyeye* (İstanbul: Rihle Yay., 2016).

sahip olmadığı sürece, bid'atçının rivâyetinin kabul edileceği kaidesi gereğince Buhârî Şî'î ve Şî'î eğilimli râvîlerden rivâyette bulunmuştur.⁵⁵ Hatta Suyûtî (v. 911/1505), Buhârî ve Müslim'in rivâyette bulunduğu 15'i Mürchie, 6'sı Nâsibî, 26'sı Şî'a, 28'i Kaderiyye, 1'i Cehmiyye, 2'si Haruriyye, 1'i Vâkıfiyye⁵⁶ve 1'i de Ka'diyye'den olmak üzere ehl-i bid'atten sayılan 80 isme yer vermiştir.⁵⁷ Bu husus da, Buhârî'nin bid'ate nispet edilen râvîlerin rivâyetlerini bir çırpıda atmadığını, aksine onları bazı esaslara göre değerlendirdiğini gösteren önemli ve çarpıcı bir veridir.⁵⁸

Buhârî'nin râvîlerinin cerh-ta'dil yönünden durumu, Şî'î ulemânın eleştirisi konusu yaptığı bir başka meseledir. Buhârî'nin Müslim'den (v. 261/875) ayrı olarak nakilde bulunduğu 430 râvî bulunduğu, bunlardan 80 râvînin zayıf olduğu iddiasından hareketle, Buhârî'nin ricâli hakkında Sünnî ulemâ nezdindeki hüsnü zan eleştirilmiştir.⁵⁹ Özellikle Makdisî'nin (v. 490/1096) "Buhârî kimden rivâyette bulunmuşsa, o köprüyü geçmiştir" ifadesi sık sık eleştirisi konusu yapılmış, Sünnîlerin *el-Câmi' u's-sahîh*'e neredeyse bir kudsiyet atfettiği iddia edilmiştir.⁶⁰

Elbette *el-Câmi' u's-sahîh*'in Sünnî kaynaklarında oldukça önemli bir konumu vardır. Hatta bazı âlimlerin ona güvenlerini mübalağalı ifadelerle dile getirdikleri nakledilmektedir⁶¹.

Bununla birlikte Buhârî'nin vefatı üzerinden daha çok geçmeden Nesâî (v.

⁵⁵ Bu konuyla ilgili bir özet için bk. M. Enes Topgül, *Hadis Râvîlerinde Şî'îlik Eğilimi*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 24-32.

⁵⁶ İlk anda akla Şî'î fırkası gelse de, burada Vakıfiyye ile halku'l-Kur'ân tartışmaları bağlamında herhangi bir görüş belirtmeyenler kastedilmiştir.

⁵⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî* s. 284-285. Râvî sayıları için farklı sayımlar da söz konusu olabilmektedir. Meselâ krş. Suyûtî, *Tedrib* (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye), s. 179-180. M. Said İti-tiboğlu da bazı mezhepler için farklı rakamlar zikretmiştir ("Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XI/1-2-3 (1997), s. 6). Sadece Buhârî'nin rivâyette bulunduğu bid'at ehli râvîlerin *Hedyü's-sârî* ile karşılaştırılarak oluşturulmuş yeni bir listesi için bk. Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler* (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), s. 77-80.

⁵⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Hârun Reşit Demirel, "İbn Hacer'in *Takribü't-Tehzib*'de Buhârî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvîlerinden Bahsetmesi ve *Hedyü's-Sârî* (Mukaddime)deki Müdafası" *EKEV Akademi Dergisi*, II/3 (2000), s. 29-59; Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Râvîleri", *Bilimname*, XXVIII/1 (2015), s. 27-54.

⁵⁹ Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 55.

⁶⁰ Ubeydî, *Cevle*, s. 92.

⁶¹ Meselâ, İbnü's-Salâh, Buhârî'nin mu'allak hadisleri konusunu ele alırken Ebû Nasr es-Siczi'nin (v. 444/1052) şöyle dediğini nakletmiştir: "Fakihlerden ve başka alanlardan ilim ehli insanlar, 'Buhârî'nin Nebî'den (s.a.v.) naklettiği her hadis gerçekten Resulullâh'a (s.a.v.) aittir, eğer böyle değilse karım boş olsun' diye yemin eden bir adamın yeminin boşa çıkacağı ve eşinin boş olmayacağı hususunda icmâ etmişlerdir" (bk. İbnü's-Salâh eş-Şeh-rezûrî, *Mukaddimetü İbnü's-Salâh ve mehâsinü'l-istilâh* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), s. 168).

303/915), Dârekutnî (ö 385/995),⁶² Ebû Ali el-Ğassânî (v. 498/1105)⁶³ gibi Sünnî âlimlerin *el-Câmi' u's-sahîh*'in ricâline dair bazı tenkitler yönelttikleri bilinen bir gerçektir. Hatta sadece ricâli ile ilgili değil *el-Câmi' u's-sahîh*'de Müslüman âlimler tarafından metin yönünden tenkit edilen hadisler de bulunmaktadır.⁶⁴ O halde Sünnîlerin *el-Câmi' u's-sahîh*'i hiç tenkit etmediklerini ve bu kitaba bir kudsiyet atfettiklerini söylemek güçtür. Buhârî zamanının şartlarına göre iyi bir çalışma ortaya koyup ümmetin istifadesine sunmuştur. Elbette her beşer mahsulü gibi onun eserlerinde de birtakım eksiklerin bulunması tâbiîdir. Önemli olan, bu kusurların kitaptaki oranı ve onun ümmetin gözündeki kıymetine zarar verecek derecede olup-olmamasıdır.

Buhârî'nin zayıf râvilerden rivâyette bulunmasına gelince, bir râvinin cerh edilmesi mutlaka rivâyetinin terkinin gerektirmez. Bu râvîlerin rivâyetleri şâhid veya mütâbî olmaları için yazılmış hadisler olabilir.

Bilindiği üzere, bir râviden rivâyette bulunmak için Buhârî'nin "Müslüman olmak, akıllı olmak, müdellis olmamak, adâlet sahibi olmak" gibi birtakım şartları olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵ Şî'î ulemâdan Ubeydî, Buhârî'nin bu şartlara bizzat kendisinin uymadığını iddia etmekte ve bazı isimleri bu iddiasına delil getirmektedir. Abdullâh b. Abbâs'ın azaldı kölesi 'İkrime (v. 105/723), 'Urve b. ez-Zübeyr (v. 94/713), İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/741) ve daha pek çok râviye dair çeşitli bilgiler bu bağlamda kullanılmıştır.⁶⁶

F. Mana ile Rivâyet

Şî'î müelliflere göre, Buhârî duyduğu hadisleri hemen yazmamış, bu sebeple lafızlara önem vermeyip kitabında mana ile nakilde bulunmuştur.⁶⁷ Muhammed Sâdik Necmî'ye göre, Buhârî Hz. Ali'nin faziletine dair rivâyetleri nakletmemek için böyle yapmıştır.⁶⁸ Hâşim Ma'rûf el-Hasenî de bazı bab başlıklarında hiç hadis bulunmamasını, yine Buhârî'nin lafızlara önem vermeyip mana ile rivâyette bulunması bağlamında zikretmiştir.⁶⁹ Bu hususta Buhârî'nin

⁶² *el-Câmi' u's-sahîh ve Sahîh-i Müslim*'de bulunan illetli olduğunu düşündüğü rivâyetler için *el-İlzâmât ve't-Tetabbu'* adlı bir kitap yazmıştır.

⁶³ Dârekutnî ve Ebû Ali el-Ğassânî gibi âlimlerin eleştirilerinin bir değerlendirmesi için bk. Kandemir, "*Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri*", s. 340-344.

⁶⁴ Bu konudaki bazı tenkitlerin değerlendirilmesi için bk. Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 1-14.

⁶⁵ Buhârî'nin isnadda aradığı şartların bir özeti için bk. Dayhan, "Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler", s. 63-68. Buhârî'nin şartlarına dair daha geniş bilgi için bk. Abdüsselâm el-Mübârekfûri, *Sîretü'l-İmâmî'l-Buhârî* (Mekke: Dâru'l-İlmi'l-fevâid, 1422/2001), I, 349-353.

⁶⁶ Ubeydî, *Cevle*, s. 92-106.

⁶⁷ Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 54.

⁶⁸ Kandemir, "*Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri*", s. 356.

⁶⁹ Hasenî, *Dirâsât*, s. 120.

“Bir hadisi Basra’da duyar, Şam’da yazardım. Şam’da duyduğum hadisi Mısır’da yazardım” sözü delil getirilmiştir.⁷⁰

Mana ile rivâyet meselesi müstakil bir çalışmaya konu olabilecek kadar geniş ve derin bir tetkiki gerektirir. Sünnî kaynaklarda mana ile rivâyet tartışmalarını⁷¹ bir kenara bırakarak müşahhas iddia özelinde tetkiki sürdürdüğü müzde, bu iddianın Ebu Reyeye’ye atıfla dile getirildiğini, atıf yapılan yere bakıldığında⁷² da ifadelerin bağlamlarından kopartılıp delil olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ İbn Hacer’in, Buhârî’nin tekrar ettiği hadislerde aynı rivâyeti kullanmadığını, mutlaka ilgili hadisin farklı bir tarîkini zikrettiğini, dolayısıyla ziyade bir fayda olduğu için tekrar sayılamayacağı bağlamında kullandığı “من نوادر ما وقع في البخاري أنه يخرج الحديث تاما بإسناد واحد بلفظين” ifadesi, Ebû Reyeye tarafından mana ile rivâyette bulunduğu delil getirilmiştir.⁷³

Keza Buhârî’nin “Bir hadisi Basra’da duyar, Şam’da yazardım. Şam’da duyduğum hadisi Mısır’da yazardım” sözü de bağlamından koparılmıştır. İbn Hacer’in Buhârî’nin hıfzının genişliği ve zihninin berraklığından bahisle zikretmiş olduğu⁷⁴ bu söz manayla rivâyete delil getirilmiştir.

Bu iddianın doğru olduğu kabul edilse bile, kaynaklarda ifade edildiği üzere Buhârî hayranlık uyandıran bir hafızaya ve zekâya sahiptir. Daha on yaşındayken hadis öğrenmeye başladığı, on altı yaşındayken İbnü’l-Mübarek (v. 181/797) ve Vekî’ b. Cerrâh’ın (v. 197/812) kitaplarını tamamen ezberlediği belirtilir. Buhârî’nin hadisleri hıfzı hususunda Bağdat’ta verdiği imtihan da meşhurdur. Bilindiği üzere, Buhârî sened ve metni birbirlerine karıştırılmış 100 rivâyetin tamamını doğru şekliyle söylemeyi başarmıştır. Hadisleri bu denli hıfzeden bir insanın bir beldede duyduğu bir hadisi başka bir yerde yazıya geçirmesi problem edilecek bir durum değildir. Kaldı ki, vakıa da bunun tersidir. Zira bir rivâyette nakledildiğine göre, Buhârî’nin cariyesi odada kitaptan dolayı adım atacak yer kalmadığı için müşteki olduğu kaydedilmiştir.⁷⁵

III. Muhteva İle İlgili Tenkitler

Şî‘îlerin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’de yer alan hadislerin muhtevasına yönelik tenkitlerinin hepsini burada zikretmek, bu tenkitlere dair gerekli değerlendirme ve izahları yapmak mümkün değildir. Zira Şî‘î hadis kaynaklarında *el-Câmi‘u’s-sahîh*’de yer alan hadisleri baştan sona inceleyip tenkit eden üç ciltlik

⁷⁰ Zemânî, “Nigâhî”, s. 87.

⁷¹ Bilgi için bk. Enbiya Yıldırım, “Hadislerin Manayla Rivâyeti” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), s. 279-314; Ahmet Tahir Dayhan, “İlk Dönem Hadis Tarihinde Manayla Rivâyet Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XIII/1 (2000), s. 93-100.

⁷² Mahmud Ebû Reyeye, *Advâ‘ale’s-sünneti’l-muhammediyye* (Kahire: Dâru’l-meârif, ts.), s. 272.

⁷³ Ebû Reyeye, *Advâ‘*, s. 272.

⁷⁴ İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri*, s. 512.

⁷⁵ M. Mustafa el-A‘zamî, “Buhârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 368-372.

müstakil bir çalışma bile mevcuttur.⁷⁶ Bunun yanı sıra sırf hadislerin muhtevasını tenkit için azımsanmayacak sayıda makale bulunmaktadır.⁷⁷Şu var ki, bu eleştirilerin yoğunlaştığı bazı noktaları ve hangi delillerin kullanıldığını tespit etmek imkân dâhilindedir.

A. İslâm İnancıyla Bağdaşmayacak Rivâyetlere Yer Vermesi

Şî'i müellif M. H. Zemânî, Buhârî'nin İslâm inancına uymayan rivâyetler naklettiğini ifade etmiştir. İslâm inancına göre Allah Teâlâ insanın aklına gelebilecek her türlü tasvirden münezzehtir. Fakat Zemânî'ye göre Buhârî, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) öyle hadisler rivâyet eder ki, onlardan Allah Teâlâ'nın insanlardaki gibi organlarının olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸ Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sihirden ve büyücülerden etkilenmesi, yatsı namazını iki rekât kılması, ikinci namazını güneş battıktan sonra kılması, sarık ve mestler üzerine mesh etmesi, Kur'an'ı unutması gibi rivâyetler delil getirilerek Buhârî'nin bunları Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet etmesinin İslâm inancıyla uyuşmadığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Zemânî'ye göre Buhârî, sadece Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ilgili değil, diğer peygamberlerle ilgili de İslâm inancıyla bağdaşmayacak rivâyetler nakletmektedir. Bu bağlamda Hz. Mûsâ'nın (a.s.) ölüm meleğini tokatlaması rivâyeti zikredilmiştir.⁸⁰

Şî'i müellif Sübhânî'ye göre de, *el-Câmi'u's-sahîh*'de teşbih ve teccime dair pek çok hadis bulunmaktadır. Bunlar Buhârî'nin Abbâsî halîfesi Mütevekkil zamanında yaşamasından dolayıdır. Zira Mütevekkil, Mutezile ve Cehmiyye karşısında hadis âlimlerinin güçlenmesi için muhaddislere yardım etmiştir. Aralarında Mus'ab ez-Zübeyrî, İshâk b. Ebî İsrail, İbrahim b. Abdullâh el-Hevî, Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe gibi isimlerin de bulunduğu bir grup muhaddise, Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiye olabilecek hadisler ve ru'yetullaha dair hadisler nakletmeleri (uydurmaları) karşılığında onlara erzak vermiş ve ihsanda bulunmuştur. Bu sebeple *el-Câmi'u's-sahîh*'de çok sayıda teşbih ve teccim rivâyeti bulunmasına şaşırılmak gerekir. Zira bu isimlerden bazıları Buhârî'nin ricâlidir.⁸¹ Buhârî,

⁷⁶ Muhammed Cevâd Halîl, *Keşfü'l-Mütevârî fî Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 1428/2017).

⁷⁷ Bu makalelerden bazıları şunlardır: Abdurrahmân Bâkırzâde, "Sahîh-i Buhârî ve Tahrif-i Hakikat", *Tahkikat-ı Kelâmî*, 15 (1395/1975), s. 119-142; Ali Seccadzâde, "Kâveşi der Câygahi Kur'an der Câmî-i Buhârî", *Âmüzehâ-yı Kur'ânî* 14 (1390/1970) s. 65-80; Seyyid Rızâ Kadîrî-Seyyid Muhammed Kadîrî, "Bâznâme-yi Tahlîlî-Tatbîgî Muhteviyet der el-Câmî'u's-sahîh", *Pejuheşhâ-yı Muhtevî*, 17 (1395/1975), s. 73-90.

⁷⁸ Zemânî, "Nigâhî", s. 96.

⁷⁹ Zemânî, "Nigâhî", s. 96-97.

⁸⁰ Zemânî, "Nigâhî", s. 98.

⁸¹ İsbahânî, *el-Kavlû's-sarâh*, Ca'fer es-Sübhânî'nin takdim yazısı.

aynı zamanda halku'l-Kur'an'ı kabul etmekle itham edilmiştir. Kur'an'ı telafuzun mahlûk olduğunu söylediği için hem Buhârâ'dan, hem Neysâbur'dan kovulduğu ifade edilmiş ve bunun Ehl-i sünnet nezdinde açık bir dalâlet olduğu ifade edilmiştir.⁸²

Takdir edileceği üzere bu iddiaların hepsinin burada ele alınması mümkün değildir. Fakat aralarından son zikrettiğimiz halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili açıklamalar yapmakla iktifa edelim.

Bilindiği üzere, Mu'tezile Allah'tan başka ezeli varlıklar bulunmasının imkânsızlığı düşüncesinden hareketle Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunur. Ehl-i hadis ise, bu konularda konuşmayı, soru sormayı bile bid'at kabul etmiştir. Bu meselede Şî'a'nın görüşü de bazı farklılıklar içermekle birlikte aslında Mutezile ile aynıdır. Hatta Şî'i müellifler tarafından kaleme alınan kelâm kitaplarında, Eş'ariyye'nin Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünün delilleri tek tek ele alınıp tenkit edilmiştir.⁸³ O halde halku'l-Kur'an'a bizzat kendileri de inanan Şî'i ulemâ, bu tenkidi 'Ehl-i Sünnet nezdinde bunun çok büyük bir dalâlet olduğu' fikrinden hareketle yöneltiyor olmalıdır.

Buhârî'nin görüşünü özetle ifade etmek gerekirse, onun bu meselede bir ara formül dile getirdiği söylenebilir. O, Kur'an'ın mahlûk olmadığını fakat kulların onu okumasının-yazmasının mahlûk olduğunu söylemiştir. Bu söylem Ehl-i hadis ekolünce eleştirilmişse de, Şî'i ulemânın iddia ettiği gibi Ehl-i Sünnet ulemâsı tarafından apaçık bir dalâlet olarak tavsif edilmemiştir. Hatta ahir ömründe çok büyük sıkıntılar çekmesine sebep olan bu ve benzeri görüşleri ile Buhârî, Ehl-i Sünnet kelâmının oluşumuna katkıda bulunan ilk Sünnî âlimlerden olmuştur.⁸⁴

B.Sahâbe ve Ehl-i Beyt ile İlgili Rivâyetler

Sahâbe konusu Ehl-i sünnet ve Şî'a arasında cereyan eden tartışma konularının en önemlilerinden biridir. Bu meselede tarafların tutumları, neticelelerini en çok hadis sahasında kendini göstermiştir.

Buhârî'nin *Sahîh*'i özelinde dile getirilen tenkitlerden birisi Buhârî'nin Mu'âviye'yi (v. 60/680) övmeye aşırı gitmesidir. ⁸⁵Hâlbuki "Kitâbu fedâilî's-sahâbe" bölümüne bakıldığında Hz. Mu'âviye için açılan babda sadece üç hadise yer verildiği görülür. Onun yatsıdan sonra bir rekâtla vitr namazı kıldığı Abdullâh b. Abbâs'a (v. 68/687) söylenince, Abdullâh b. Abbâs, bir rivâyette Mu'âviye'nin sahâbeden olduğunu bu sebeple onun bu uygulamasına müda-

⁸² İsbahânî, *el-Kavlu's-sarâh*, s. 73-84.

⁸³ Hasen Muhammed Mekki, *el-İlâhiyyât 'alâ hüde'l-kitab ve's-sünne ve'l-akl*, Hz. Ca'fer es-Sübhânî, (Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 1430/2009), I, 197-204.

⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî (Akaide Dair Görüşleri)" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 372. Ayrıca bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 412-428.

⁸⁵ Zemânî, "Nigâhî", s. 94-95.

hale edilmemesini, diğer rivâyette de fakîh olduğunu söylemiştir. Yani sahâbeden olması ve fakîhlik yönünün bulunması haricinde herhangi bir üstün özelliğinden, fazîletinden veya menâkıbından bahsedilmemektedir. Üçüncü rivâyette ise, Hz. Mu‘âviye’nin ikinci namazından sonra iki rekât namaz kılan bir topluluğu “Bizim Nebi (s.a.v.) ile arkadaşlık edip de onun kıldığını görmediğimiz bir namazı kılıyorsunuz” diye uyardığı ifade edilmektedir.⁸⁶ Bu rivâyetin de aşırı bir övgü içermediği izahıta n varestedir.

Bir başka iddia ise, Buhârî’nin Hz. Ali ve Hz. Fâtıma’nın fazîletine yeterince yer vermediği iddiasıdır ve bu iddia ilk iki halifenin fazîletine dair rivâyetlerin sayısı ile Hz. Ali ve Hz. Fâtıma’nın fazîletine dair rivâyetlerin sayısının kıyasıyla temellendirilir. Buna göre, Hz. Ebû Bekr’in fazîletine dair 24, Hz. Ömer’in fazîletine dair 15 hadis rivâyet ederken; Hz. Ali’ye dair 7, Hz. Fatıma ile ilgili senedli sadece bir hadise yer vermiştir. Ayrıca Hz. Ali’nin velâyetine delâlet edebilecek rivâyetlerin kasten nakledilmediği iddia edilmiştir.⁸⁷

el-Câmi‘u’s-sahîh’de Hz. Fâtıma ile ilgili rivâyetlere bakıldığında bir rivâyette “kadınların hanımefendisidir” ifadesi yer alırken, diğer rivâyet “Fatıma benden bir parçadır, onu kızdıran beni de kızdırır” şeklindeki hadistir.⁸⁸ Rivâyet sayısı bu derece az olsa da, söz konusu iki rivâyet aslında Hz. Fâtıma’nın fazîletine dair çok güçlü ifadeler barındırmaktadır.

Diğer iki halîfeye nazaran Hz. Ali’nin fazîletine dair daha az rivâyete yer verdiği iddiası da oldukça zayıftır. Salt rivâyet sayısı ile bir sahâbenin kıymetini ölçmek ve bunun müellif tarafından kasten yapıldığını ileri sürmek ibtidaî bir yaklaşımdır. Zira aynı Buhârî üçüncü halîfe Hz. Osman’ın fazîletine dair de 5 rivâyete yer vermiştir.⁸⁹

Hz. Ali’nin velâyetine delâlet edebilecek hadisleri Buhârî’nin kasten rivâyete etmediği iddiası ise gülünçtür. Şayet öyle olsaydı, en başta Şî‘iler tarafından kullanılan “Mûsâ’ya nispetle Hârûn nasıl idiyse, bana nispetle öyle olmaya razı olmaz mısın!”⁹⁰ hadisini zikretmemesi gerekirdi. Kaldı ki, Ehl-i beyt sevgisi Şî‘a’nın iddiasının aksine sadece Şî‘ilere has değildir. Sünnîler de Ehl-i beyte

⁸⁶ Bu üç rivâyet için bk. Buhârî, *Fezâilu’s-sahâbe*, 28.

⁸⁷ Zemânî, “Nigâhî”, s. 95.

⁸⁸ Bu iki rivâyet için bk. Buhârî, *Fezâilu’s-sahâbe*, 29.

⁸⁹ Buhârî, “Fezâ‘ilüshâbi’n-nebi”, 7.

⁹⁰ Buhârî, “Fezâ‘ilüshâbi’n-nebi”, 9; “Megazî, 79”.

büyük önem vermiştir. Hatta sevgilerinin aşırılığı nedeniyle Şî'likle itham edilen râvîler,⁹¹ âlimler,⁹² Alevî-Bektaşî olduğu zannedilen şairler⁹³ olmuştur.

C. Faydasız ve Manasız Hadisler Bulunması

Oldukça ilginç bir tenkit gerekçesi olarak *el-Câmi'u's-sahîh*'de manasız ve faydasız hadisler bulunduğu iddia edilmektedir. Buna göre “Kitâbu't-tevhid”de faydalı tek bir hadis bile yoktur. Bazı bölümler ise başlı başına gereksiz addedilip “Kitâbu't-temennâ” örnek gösterilmiştir.⁹⁴

Söz konusu iddiaya verilen örneklerin tam manasıyla ortaya konmaması, söz konusu hadislerin hiçbir faydasının olmadığı iddiasının aydınlatılmaması ve meselenin ziyadesiyle göreceli olması, “faydasız” vasfından kastın ne olduğunu tayin etmeyi muhal kılmaktadır. Kitâbu't-tevhid ve Kitâbu't-temenna bölümlerine genel hatlarıyla bakılınca bile, zikredilen hadislerin çeşitli faydalar barındırdığını söylemek mümkündür. Hatta nasıl ki, fikhî konularda “Buhârî'nin fikhî bab başlıklarındadır” deniliyorsa, Buhârî'nin Ehl-i Sünnet kelâmına ait müjdeleri ve hizmeti de “Kitâbu't-tevhidin muhtevasında mevcuttur” denilebileceği belirtilmiştir.⁹⁵ Ayrıca pek çok *el-Câmi'u's-sahîh* şarihine göre müellif bu bölümde kendi döneminde tartışma konusu yapılan Allah'ın sıfatları, ruyetullah ve benzeri konularla ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Böylece Cehmiyye, Mutezile, Kaderiyye gibi fırkaların bu konulardaki görüşlerinin asılsız olduğunu ispata yönelik hadisleri bir araya getirmiştir.⁹⁶ Bunun da faydasız bir ameliye olmadığı açıktır.

D. İsrâiliyata Dayalı Haberler İhtiva Emesi

Ubeydî'nin geniş yer ayırdığı tenkit noktalarından birisi de *el-Câmi'u's-sahîh*'de çok sayıda isrâiliyâta dayalı haber bulunmasıdır. Söz konusu tenkit için farklı kaynaklardan çeşitli veriler bulmak mümkündür. Örnek olarak birini zikretmek gerekirse, İsrâ ve Mirâc hadislerinde İsrâiliyât dolu olduğu öne

⁹¹ Gerçek dışı şekilde Şî'likle itham edilen râvîler hakkında bk. Topgöl, “Hadis Râvilerinde Şî'lik Eğilimi”, s. 189-310.

⁹² Ebû Abdîrrahmân en-Nesâî onlardan biridir. O, Hz. Ali'ye muhalefet eden Mu'âviye b. Ebû Süfyân ve Amr b. Âs gibi sahâbîlere soğuk tavrı nedeniyle Şî'likle itham edilmiştir. Fakat onun Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'den üstün tutmaması iddianın isabetsizliğini gösterir (bk. M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 563-567).

⁹³ Mescelâ Halvetiyye tarikatına müntesip Abdulvchhâb-ı Ümmî'nin (v. 1004/1596) Alevî-Bektaşî olduğu düşünülmüş; ne var ki, *Divân-ı İllâhiyyât* adlı eserini yayına hazırlayan Mustafa Tatcı ile Ahmet Ögke bunun asılsız olduğunu belirtmişlerdir (Elmalılı Vâhib-i Ümmî Halvetî, *Divân-ı İllâhiyyât*, haz. Mustafa Tatcı-Ahmet Ögke, (İstanbul: 11 Yayınları, 2012), s. 14, dp. no: 26).

⁹⁴ Şâkir, *Nazra 'âbire*, s. 59; Ubeydî, *Cevle*, s. 79.

⁹⁵ Metin Yurdagür, “*Sahîh-i Buhârî'nin 'Kitâbu't-Tevhid' Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmı Açısından Önemi*”, *Uluslararası Buhârî Sempozyumu*, s. 253-258.

⁹⁶ Geniş bir değerlendirme için bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 396-412.

sürülmüştür. İddiaya göre, İsrâ ve Mirâc hadislerinin içerikleri aklın ve mantığın sınırlarını zorlamakta ve İslâm inancını zedelemektedir.⁹⁷

Kısaca kadim dinlere ait ahbâr diye tanımlayabileceğimiz isrâiliyâta, Müslüman âlimlerin bir kısmı eserlerinde yer vermiştir. Fakat asıl mesele isrâiliyâta dair haberlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilip edilmediğidir. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Benî İsrâil'den rivâyette bulunabilirsiniz fakat benden nakilde bulunduğunuzda yalandan sakının"⁹⁸ sözü bu konudaki ölçüyü belirler mahiyettedir. Bu hadisi bizzat rivâyet eden Buhârî'nin, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isrâiliyâta dair haberleri nispet edip etmediği meselesi ise yine müstakil bir çalışmaya konu olacak bir mahiyettedir.

E. Fikhî Mezheplerin Buhârî'nin Hadisleriyle Amel Etmemesi

Buhârî'ye yöneltilen tenkitlerden birisi de, fikhî mezheplerin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan bazı rivâyetlerle amel etmeyi terk etmesidir.⁹⁹ Bu iddia sadece tespit olarak dile getirilmiş ve ne gibi bir sakıncası olduğu ifade edilmemiştir. Öyle görünüyor ki, söz konusu hadislerin zayıf olup delil olarak kullanılmayacağı ifade edilmektedir.

Konunun genişliği ve iddianın iyi bir şekilde ortaya konmaması sebebiyle bir değerlendirme yapmak imkân dâhilinde değildir. Şu var ki, ilk bakışta bile bu iddianın fıkıh-hadis ilişkisini bilmemekten kaynaklandığı aşikârdır. Zira fakihlerin, *el-Câmi'u's-sahîh*'deki bazı hadislerle amel etmemeleri onları reddetmelerinden değil, başka bir hadisi tercih etmelerinden kaynaklanabilir ki bu da takdir edileceği üzere eser için bir za'af sayılmamalıdır. Öte yandan Buhârî kendisi de bir fakihdir. Nasıl ki, diğer mezhep İmâmları aynı hadisleri kullanmıyor veya birbirleriyle ihtilafa düşüyorlarsa, Buhârî ile de ihtilafa düşmeleri tâbiîdir.

Bu iddia bağlamında daha çok Ebû Hanîfe (v. 150/767) ile olan ihtilafların gündeme getirildiğini söylemek mümkündür. Buhârî, kitabında İmâm Ahmed b. Hanbel, İmâm Şafî (v. 204/820) ve İmâm Mâlik (v. 179/795) gibi mezhep İmâmlarını zikrederken, Ebû Hanîfe'yi zikretmemektedir.¹⁰⁰ Bu mesele hakkında Sünnî ilim ehli ve araştırmacılarca pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁰¹

⁹⁷ Ubeydî, *Cevle*, s. 129-140.

⁹⁸ Buhârî, "Enbiya", 50.

⁹⁹ Ubeydî, *Cevle*, s. 77-78. Sünnî hadis kaynaklarının ciddi derecede isrâiliyât barındırdığına dair söylemlerin oryantalistler tarafından da dile getirildiğini söylemek mümkündür. Bu konuda Buhârî ile ilgili olanlar için bk. W. R. Taylor, "Al-Bukhârî and the Aggâda", *The Muslim World*, 1943, XXXIII/3, s. 191-202; Samuel Rosenball, "Rabbinic Legend in Hadith", *The Muslim World*, 1945, XXXV/3, s. 237-252.

¹⁰⁰ Zemânî, "Nigâhî", s. 89.

¹⁰¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Abdülğaniy el-Meydânî el-Çuneymî, *Keşfu'l-iltibâs ammâ evredehu'l-imâm el-Buhârî 'alâ bu'di'n-nâs*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (Halep: Mektebetü'l-matbaâtî'l-İslâmiyye, 1414/1993); H. Hilmi Merttürkmen, "Buhârî'nin Ebû

IV. Sonuç

Şu açıkça ifade edilmelidir ki, Buhârî'nin *Sahîh*'ine aldığı bütün hadislere yönelik tenkitler değerlendirilmediğinden bu çalışma bir yanıyla eksiktir. *el-Câmi'ü's-sahîh*'e yönelik tenkitler, daha geniş çalışmalara konu edinildiğinde çok sayıda farklı tenkit noktaları ve değerlendirmeler tespit etmek mümkün olacaktır. Öte yandan, çalışmada tespit edilmiş bulunan problemlere kısa birer değerlendirme şeklinde verilen cevapların genişletilmesi gerektiği ve problemlerin daha fazla tedkike ihtiyacı duyduğu aşîkârdır.

Çalışma boyunca dile getirilen Şî'a'nın tenkitlerine genel hatlarıyla bakıldığında, bir kısmının Sünnî câmia tarafından zaten dile getirilmiş ve îzaha kavuşturulmuş meseleler olduğu görülmektedir. Buna rağmen Şî'î ulemâ tarafından zikredilmiştir. Söz konusu durum da akla hemen birkaç ihtimali getirmektedir. Şî'î ulemâ, ya bu îzahlardan habersizdir ya da bu îzahlardan sarf-ı nazar etmektedir. Ayrıca *el-Câmi'ü's-sahîh* hakkında dile getirdikleri bazı tenkitlerin ne kastedildiği anlaşılacak kadar sübjektif, hayrete düşürecek kadar ibtidâî ve mesnedsiz olduğu görülmektedir.

Ayrıca muhtevaya dair tenkitlerinde olduğu gibi usûl cihetinden yöneltilen tenkitlerde de Hz. Ali'yi müdafaa temelli bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Öyle ki, Buhârî'yi tenkit ettikleri taktî, hadisleri tekrar etme, mana ile rivâyet gibi uygulamaların neredeyse tamamını, Hz. Ali'nin faziletine dair hadisleri zikretmeme veya dönemin idarecilerine yaranma gayreti olarak yorumlamaktadırlar. Bu ise, takdir edileceği gibi ilmî bir yaklaşım olmaktan uzaktır.

Çalışma sonunda elde edilen tali neticelerden birisi de, Şî'î müelliflerin Buhârî'ye yönelttikleri tenkitler hususunda Mısırlı yazar Mahmud Ebû Reyve'den (1889-1970) dikkat çekecek ölçüde istifade etmiş olmalarıdır. Meselâ Abdülhâdî el-Ubeydî, *Cevletün fi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde Ebû Reyve'ye çokça atıfta bulunmaktadır. Muhammed Hasen Zemânî de "Nigâhî be *el-Câmi'ü's-sahîh*" adlı makalesinde Ebû Reyve'nin adını belirtmeden *Advâ'ale's-sünneti'l-muhammediyye* adlı eserine atıflar yapmıştır. Hatta yazar Ebû Reyve'ye o kadar itimat eder ki, onun Taberânî'nin (v. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebir*'inden veya Beyhâkî'den (v. 458/1066) naklettiği rivâyetleri bu kaynakları inceleme ihtiyacı duymadan Ebû Reyve'ye atıfla yetinir. Bu ve benzeri örnekler, Şî'î müelliflerin modern dönem İslâm düşünürlerinden ne kadar etkilendiği konusu araştırılmaya muhtaç olduğunu göstermektedir.

"Şî'î İsnâ'aşerîyye Kaynaklarında Buhârî'ye ve el-Câmi'ü's-sahîh'ine Yönelik Tenkitler"

Özet: İslâm dünyasında geçmişten günümüze başlıca şu iki temel itikadî mezhep var olagelmiştir: Ehl-i sünnet ve Şî'a. İhtilâf sebepleri tarihte kalmış olan bu iki mezhebin ayrılıklarının bugüne taşınmasını sağlayan, asırlar boyunca her iki mezhebe mensup âlimlerin yaptıkları

Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1976); Mehmet Eren, "Buhârî'nin *Sahîh*'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler" *Dinî Araştırmalar Dergisi*, V/15, 2003, s. 139-164.

çalışmalar ve inşa ettikleri düşünce örgüsüdür. İslâmî ilimlerin hemen her alanında Sünnî düşünceye tenkitler yönelten Şîî ulemâ, hadis alanında da birtakım eleştirilerde bulunmuştur. Buhârî'ye yönelik eleştiriler de çalışılan bu tür kaynaklar içinde hatırı sayılır bir yekûn oluşturmaktadır. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Câmi'u's-sahîh*'e yöneltilen eleştirileri üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi, Buhârî'nin (v. 256/870) kitabı üzerinden dile getirilen fakat aslında tüm Sünnî hadis kaynaklarını ilgilendiren genel nitelikli eleştirilerdir. İkincisi, hadisçiliğime dair teknik tenkitler, üçüncüsü de Buhârî'nin kitabına aldığı bir kısım hadislerin muhtevalarına dair eleştirilerdir. Söz konusu rivâyetlerin tamamını bu makalede zikretmek imkân dâhilinde olmamakla birlikte, eleştirilerin yoğunluk gösterdiği tenkit noktalardan bazılarına değinmek mümkündür. Kısaca ifade etmek gerekirse, bu çalışmada Şîî İsnâ'şerîyye kaynaklarında Buhârî'ye ve *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserine yönelik tenkitlerin ana hatlarıyla gösterilmesi ve her bir tenkidin genel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Atıf: Kevser KESKİN, "Şîî İsnâ'şerîyye Kaynaklarında Buhârî'ye ve *el-Câmi'u's-sahîh*'ine Yönelik Tenkitler", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVIII/2, 2020, ss. 7-26.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Şîâ İsnâ'şerîyye, tenkit.